

מעיינה עתיר.

מוטיב הטבע מול סופניותו הטרגית של האדם במחזה "אשכבה" מאת חנוך לוין.

מוטיב הטבע, התפרקותו והתמורות החלות בו עם חילופי העונות, ממחישים ביתר שאת את סופניותו הטרגית של האדם ותהיה רבה וכואבת מה ערכם של חיי . זהו לדעתי אחד מרעיונותיו הראשונים הממשיכים ומופיעים במחזותיו ובכלל יצירתו של חנוך לוין.

הנימה האנטי-רומנטית וסופניותו הטרגית של האדם מומחשת עד לכדי כאב ויאוש כמעט טוטלי ב"אשכבה" כאשר הטבע משתלב בסיפור המחזה. בתמונה ה-9 במחזה הולכת האם הצעירה עם תינוקה המת בשדות ומהרהרת בקול: "...מלמעלה ניבט ירח, בודד גם הוא, והיינו-הך לו אם אביב עכשיו או חורף, אם חיים בני-האדם או מתים..." ("אשכבה" עמ' 208).

זוהי תחושה של הנתק בין המחזל האנושי לבין היופי המעגלי-הפרוגרסיבי של הטבע. נימה זו מפריכה את הרמוניה של מחזורי הבריאה, העונות וההתחדשות שבחוויה הריטואלית הקלאסית – נתק המתעצם מכוח הדימוי של "ציור הרקע הנהדר", כבידיון אסתטי, תיאטרלי, המנוכר לתסכול הממשי של האדם. ("נוכחותם... של יסודות נוף א"י ביצירות חנוך לוין" גד קינר "עלי שיח" עמ' 159").

גם אחד משיריו המפורסמים והראשונים של לוין מ-1970 "מה איכפת לציפור" מגולל נימה אנטי –רומנטית בתארו את שיויון הנפש בטבע עצמו בין העץ הירוק, הים המלוח והציפור שמעופפת מעליהם.

לכל אורך המחזה "אשכבה" יש הפניית המבט לעבר הטבע, מה שלא קרה במחזות קודמים של לוין, וזאת בזכות סיפוריו של צ'כוב עליהם מבוסס המחזה.

יפעת הטבע היתה צריכה להיות התשובה המנחמת לסבל האנושי, להרגיע ולעודד כאשר האדם מגיע לקצה יכולתו לסבול את כאביו. מסתבר שלא כך הדבר, ההתבוננות ביפי הטבע על מכלול צבעיו היפיפיים וקולותיו הססגוניים עוד מגבירים את היאוש והתקווה לנחמה. היופי הרב-חושי הוא צרוף במתכוון.

למשל, ב"אשכבה" נושאים בידיהם עגורים מגולפים על רקע ציקלורמה של שמים מרטיטים ביפעתם. נותרת העלווה, שעליה האדומים מרגשים את הלב בנושרם על תינוקה המת של האם הצעירה, ונותר זכר הילדה המתה זהובת התלתלים של הזקן הגוסס. נותר היופי התיאטרוני המשכר ומדביר את החוויה והמוות גם יחד.

היקום סובב, אדיש להווית האדם, ליסוריו ולמצוקותיו – הוא יפה והאדם עשוי להנות ממנו, אם רק יפנה מבטו אליו. אז יגלה שהטבע מתקיים לעצמו, במעין אדישות חגיגית ללא כל קשר לאדם ולחיו.

הזקן במחזה שומע לאחר שנים של "חרשות" קולות של התנים, הצפרדעים והצרצרים וכאילו הם מכריזים בחגיגות "...יהיה אתכם אשר יהיה, כאן החיים נמשכים" ("אשכבה" עמ' 194). הוא משתומם ואינו מבין כיצד עברו חמישים שנה והוא לא טרח

להגיע אפילו פעם אחת לשפת הנהר שזרם ממש מעבר לחלונו והוא כאילו לא ידע עליו דבר. למעשה הוא – האדם – היה אדיש לטבע שהקיף אותו כל חיו.

קיים כאן איזון – אדישות הטבע מול אדישות האדם. האם ניתן להניח שהטבע הוא מעין עד אולם למתרחש סביבו ובתוכו?

האם אולי זו מעין נקמה אפילו? בכך שהוא חוטא מנקודת ראותן של הדתות

המונותאיסטיות.

האשמה זו מכוונת על-ידי התיאולוגיה הלוינית בראש ובראשונה כנגד ההתגלמות המובהקת של העומד הנהנתן מן הצד, הצופה באולם והצופה שבהצגת הסבל שבתוך ההצגה (כמו, למשל, ב"הוצאה להורג", "יסורי איוב", "פעורי פה" ו"כריתת ראש") (שם, ג. קנר, עמ' 161).

על-פי התוכניה נאמר לנו שהמחזה הוא "אגדה של מוות" בתארו סיפור המתרחש בארץ גדולה ללא שם אודות שני זקנים ללא שם, אם צעירה ותינוקה שגוסס ועגלון ששכל את את בנו הנער אף הם אנונימיים. האגדה היא על המוות המופיע ללא התרעה ולקח עמו את שני הזקנים, תינוק ונער. לויין אפילו מעלה השערה שאולי טעה ולקח את הנשמות הלא נכונות. העגלון תוהה איך בנו מת לפני שבועיים – נקרע מהחיים, נחלה פתאום. הוא פונה לעזרה לסוסו שילמדו איך לחיות מעכשיו ...

אצל צ'כוב הוא במפורש מציין שהמוות טעה בדלת... במקום להכנס לאב העגלון בא אל בנו הנער ולקחו... ("יגון" עמ' 32)

מחזות רבים של חנוך לויין הם סיפור של ניסיונות התחמקות מהמוות, מוות מפורש או על תחושת סמיכות רבה אליו. למשל הכותרות "הוצאה להורג", "כריתת ראש" ו"רצח" הן בעלות הד אכזר ומאיים, לעומת הכותרת "אשכבה" הנשמעת מפוייסת, נוגה ובעלת צליל מוסיקלי המזכיר תפילה – תפילת אשכבה שנותנת הרגשת אבל שמעלה אוריה של כבוד לנשמות המתים.

למחזה "אשכבה" הובא כל עולמו של צ'כוב, מלא צער מאופק, רווי זוועה עלובה ומגוחכת של קיום האדם המוחמץ.

שלושה סיפורים נבחרו ע"י לוי: "בבקעה", "יגון", ו"כינורו של רוטשילד". הראשון סיפורה של האישה הצעירה שתינוקה מת ממים רותחים שמישהי שפכה עליו. השני הוא סיפורו של העגלון ששכל את בנו הנער, והשלישי הוא סיפור חייהם ומותם של הזקן והזקנה, שאיבדו את ילדתם התינוקת בעבר הרחוק.

המונח "אשכבה" אינו מופיע כלל במחזה של לוי, לעומתו צ'כוב מזכיר את תפילת – אשכבה רק בסיפורו "בבקעה" בהקשר למותו של התינוק ששפכו עליו מים רותחים. לוי המחזאי הגוסס, עורך לדעתי באמצעות המחזה אשכבה לעצמו ואולי גם לילד בתוכו. סיפור העלילה הוא סיפור חיים חד-כיווני בטווח שבין הלידה והמוות. המסע האחרון אל המוות הוא מסע של שיבה חזרה אל אבא ואימא שהזקנים חווים כל אחד לפני מותו, חזרה אל ילדותו. תוספת לוי הוא חלומה של הזקנה כשהיא עדיין תינוקת.

שני שירים נוספו למחזה: הראשון נקרא: "ילדה שלי, קטנה שלי" המופיע בתמונה 5 בעת גסיסתה של הזקנה.

"כשתחשכנה עיני" הוא שירו השני שנושאו הוא ניגון אשכבה אלגי, הלקוח מהקובץ "חיי המתים" המופיע בתמונה 7 ומושמע תוך כדי הליכתה של האם עם תינוקה המת בשדות.

למרות נסיונות מחאה רפים, או אפילו אי – הידיעה על המוות הקרב ובא, ברצון לקבל תרופה מצד הזקנים והליכתה של האם לחובש-רופא לרפא את תינוקה, יש איזו קבלה

של הבלתי נמנע.

המחזה מכיל תמונות קצרצרות בהם פורש לוין את סיפורן של הדמויות. כל אחת מספרת את מה שקרה לה בעבר, שהרי הוא מבוסס על סיפור במקור.

לעומת זאת יש מעין תיאטרון קטן שמאלתרים שלושת הכרובים ומספרים לאם השכולה הטרייה סיפור מתקצר והולך. זוהי פנינה של המעטה לכאורה בערך המדיום, תוך רמיזה אירונית לנחמה פורטא שלוין מציע בניסוחים לוויניים מובהקים. המטא-תיאטרונייות איננה אלא השליפה העצמית של האדם מההצגה של ביצת-חיון, הינו לא רק גופני ונפשי.

רוב מחזותיו הם וריאציות על מיתה לאין קץ. ("בקט ולוין" שמעון לוי, עמ' 26) איך בדיוק מתים בכל מחזה ומחזה של לוין הוא נושא מרתק לעיון נפרד; כאן הנושא הוא בעיקר הסתמיות.

לוין כותב: "אז מה זה אדם? ומה זה חיים? והחוט, רבותי, איפה החוט?" (שם, עמ' 26)

הרעיון המרכזי שסוף האדם למות, מופיע הן בסיפור "יגון" בתגובת הנוסע הגיבן האומר: "כולנו נמות" והן בסיפור "בבקעה" כאשר אניסים, בעלה של ליפה אומר "הרי סוף כולנו למות" ו"הלוא אין החיים ניתנים אלא פעם אחת". נשאלת אם כן השאלה – האם יש רעיון מרכזי לעצם החיים הניתנים לו לאדם? למען מי ומה נולד? כנראה שע"פ לוין התשובה היא – לא!

רעיון נוסף הקשור למשמעותה של "אשכבה" – זוהי תפילה שבה מוצא האדם את ניחומו ותקוותו. צ'כוב בסיפורו "בבקעה" מספר שאניסים התפלל לאלוהים לפני חתונתו

לליפה. ליפה עצמה התפללה לאלוהים אחרי חתונתה. במחזה אנו נמצאים כשנה לערך אחרי החתונה ותפילה מוזכרת רק בהקשר להשרדותו של התינוק הפגוע קשות.

בהזכירי תפילה, יש לדעתי לציין את העובדה שאשכבה היא גם רקוויאם – יצירה מוסיקלית שהתבססה על המיסה הקתולית. בנוסף, היו יצירות אחרות שהתבססו בין היתר על שירים של קורט וייל, וילפרד אואן שעליהם מבוסס "רקוויאם המלחמה" של בריטן ו"רקוויאם פולני" של פנדרצקי. יצירות הרקוויאם המפורסמות ביותר הן שכתבו מוצרט וורדי.

זמן כתיבתו של המחזה אצל לוין מזכיר את זמן כתיבתו של הרקוויאם של מוצרט. יצירת המופת הנחשבת לאחת הגדולות בעולם המוסיקה, נכתב זמן קצר לפני מותו והמלחין לא הספיק להשלימה.

אם אנו דנים בנושא המוסיקה, יש לציין שהמוסיקה שנכתבה למחזה "אשכבה" תאמה לדעתי לרעיון המרכזי של בימיו של לוין. המוטו של המוסיקה היתה הקלילות ולא הכבדות ובזאת הדגישה את הרגש, הכאב והזוועה המתחוללים על הבמה והעובדה שיתכן וחנוך לוין רצה להביע בכך את הריקנות ואולי אף הליגלוג הקל שבה מתרחשות הטרגדיות בחיי האדם. אין טעם ביצירת אוירה כבדה וטרגית בנוסף לסיפור העלילה, הרי הכל חולף עובר וטרגדיה אחרת באה במקומה של קודמתה. מדוע שהמוסיקה אף היא תשמע דרמטית?

נושא הבדידות אף הוא מודגש עקב המוסיקה הקלילה, הגיבור סובל וכואב את אסונו או את מותו הקרב והמוסיקה כאילו במכוון מנותקת מציאות נוראה וזורמת לה בנחת.

לויך מקדיש כמעט לראשונה זמן ומפנה מבט אל הטבע ומכיר ביופי המצוי במחזוריותו הנצחית. גם אם העולם הסובב אדיש להווית האדם, ליסוריו ולמצוקותיו – הוא בכל זאת יפה, והאדם עשוי להנות ממנו, אם יפנה מבטו אליו וישתהה בו.

היקום ב"אשכבה", בניגוד לשאר מחזותיו של לויך, לא נתפס דווקא כאכזרי ואינו מתנכר לאדם במזיד, אלא פשוט מתקיים לעצמו, אולי אפילו בבדידותו כבדידותו של האדם.

אלא שהאדם קשה לו בבדידותו, הוא יצור חברתי מיסודו וסבלו כפול ומכופל.

הטבע לעומתו ממשיך במחזוריותו ואין שום סימן שהטרגדיות בחייו של האדם מפריעים לו,

אם נפנה לתאורי הטבע בסיפוריו של צ'כוב ונערוך השוואה, נגלה שהטבע "מביע את שמחתו" למתרחש. לדוגמא בסיפור "בבקעה" אנו עדים לכך ביום חתונת אניסים וליפה: התאור הוא לקראת יום החתונה של אניסים וליפה שהיה יום – אפריל צונן, אך בהיר ועליז. צ'כוב מתאר את הציפורים השרות בין ענפי הערבות וקירקורם של עורבנים, מתערב בשאון הכירכרות הנוסעות שכאילו מחרידם משלוותם בלי הפוגות בכל עוצמת גרונם. ישנה הרגשה של שמחה בטבע לרגל החתונה בבית הציבוקינים. נוצרת ההרגשה שרק בעיתות שמחה הטבע שותף – בעת אסון הוא אדיש לחלוטין.

במחזה לא מופיעים ילדים על הבמה, ולמרות זאת ישנה נוכחות אינטנסיבית של ילדים, שעוצמתה דווקא בהעדר קיומם הממשי. ברקע מחזה המתאר את מותם של זוג זקנים, בחר לויך להעמיד שלושה ילדים מתים ובכך לממש את חותם המוות הטבוע בקיום האנושי. בעצם זהו מחזה על ילדים שנולדים ומתים, מיתוס של לידה ומוות, בו החזרה אל

האדמה היא שיבה אל הרחם העוטף והמגן. הדבר מתבטא בחזקה רבה בעובדה שהאם הצעירה רוצה לקבור את תינוקה המת "אקבור כמו שהוא, באדמה..." היא עונה להצעתו של הזקן להכין לגופה הקטנה ארון מתים – "אין לי כסף" סיבה פשוטה להחריד. אף כאן, משנה לוין את סיפורו של צ'כוב, שהרי בסיפור נישאה ליפה הנערה העניה לאניסים העשיר,

ההתבססות המוצהרת של לוין על שלושה סיפורים של צ'כוב, בתרגומה של נ. מירסקי ולאה גולדברג היא בעצם תופעה מדהימה ביותר לגבי יוצר מודע מאוד שבחר להשתמש בקולו של יוצר אחר. (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, מאת זהבה כספי, ירושלים 2001 עמ' 112).

זהו מחזה שנכתב מתוך כוונה שיהיה האחרון, עקב שמו הטעון וכן מחלתו הסופנית של לוין משתלבת באופן מדויק ברוחו של המחזה.

כמו כן, מדובר בדמויות עלובות ומסכנות שאינן יכולות לערוך טקס אשכבה, לא הזקן והזקנה ולא הילדים המתים. אי-לכך לוין עורך להם את הטקס בשימוש שם המחזה לזכרם. במחזה מתרחשת למעשה מעין התכה של הילדות לתוך הזקנה, שני קצוות החיים נפגשים במוקד קריטי – לידה ומוות – חווית המוות עם ההווה הילדותית. על הבמה עושה זוג זקנים את מסעו האחרון – המסע אל המוות. הם אולי לא מודעים לסופם הקרב ובא, הזקנה מחרחרת ותגובת הזקן היא: "יעבור. תשתדלי לא לחרחר. זה מפריע לי לעשות חשבונות." ובהמשך: "בואי, זקנה, ניסע לחובש בחלופקה (נאנח) עוד הוצאה."

אף במצב הנורא שהאדם הקרוב ביותר לזקן – אשתו - חולה מאוד, והוא חושב על כספו ההולך ומתבזבז, אולי אפילו לריק...

ובאשר לעצמו, בסוף המחזה, אומר הזקן "לעולם לא הייתם אומרים הנה אדם שעומד

לקרות לו משהו" המשהו הזה אף הוא נאמר ברמז ואין שימוש אצל לויך כאן במונח המוות.

המוות בעוצמה נוראה מופיע בדמותה של הזקנה שאיננה כבר בין החיים - רוח רפאים. כאשר גוססת הזקנה היא נשאלת: "יודעת לאן נוסעים?" כפי ששואלים למעשה ילדה קטנה, והיא עונה בביטחון: "יודעת ... לאבא ואמא" ... שלי". זוהי אם כן שיבה אל חיק ההורים, שיבה אל הילד הפנימי. הזקן והזקנה, כל אחד לפני מותו, גם חוזרים אל הילדות וגם חולמים מעין חלום קטן בשינה שלפני התרדמה הניצחית. הזקנה נזכרת בילדה שהיתה לה ומתה לפני חמישים שנה, פרט הלקוח מסיפורו של צ'כוב "כינורו של רוטשילד". היא חולמת חלום, פרט שהוא תוספת של לויך, בו היא עצמה עדיין תינוקת בבית הוריה: היא נזכרת: "אבי ואמי צחקו על משהו... ואני מיהרתי להצטרף לצחוקם ... וצחקתי בלי לדעת למה, יותר מהם...". ("אשכבה" עמ' 201).

גם הזקן הוזה על סף מותו, כי הוא יושב לשולחן ועושה את חשבונותיו ואשתו טורחת סביבו, והנה אשתו מתמזגת בדמות אמו: לו היינו חיים אחרת, הוא מהרהר לעצמו שהיה מעלה צחוק בשפתייה של אשתו והיה צובט בפומה שמתחת לסנטרה כמו בפומה של אמא שלו כשהייה קטן ...

נושא החסכון – קמצנות מופיע אף הוא מראשית המחזה ועד לסיומו. הפומה של אמו של הזקן היא חלה מתוקה והוא צובט ממנה ואוכל ושבע, וכך יום אחר יום ... כמה חלות היה חוסך כל חייו ... שבעים שנה כפול שלוש מאות שישים וחמש ... אלוהים אדירים, איזו אמא! ... הוא מתלהב.

הן הבימוי והן התפאורה ממחישים את הטבע המתקיים לעצמו . הצופה מגלה עם עלות המסך מרחב שהוא חלל גדול ופתוח, שכולו ריק מחפץ, אביזר או אדם. זהו למעשה יקום ללא האדם, עם המחזוריות הקבועה של לילות וימים. ההצגה נפתחת ומסתיימת עם מעוף חסידה בשמים, רחוקה, חגיגית ואדישה להווית האדם.

יפי הטבע, העומד לכאורה בסתירה גמורה למצב האדם, לסבלו וליסוריו, עשוי, אם רק האדם יפתח אליו, לעורר בו גם תחושה עזה שיש טעם לקיום. הזקן מספר לאחר שברור לו שאשתו תמות "עם שחר עמדנו על אם הדרך ... היה שחר נפלא, משכר ... כל הטבע כאילו זינק לקראת יום חדש, והיתה תחושה שיש טעם לכל, אפילו אם לא יודעים מהו" (עמ' 199). יתכן שלוין רצה לומר בכך, שהידיעה של טעם הקיום אינה הכרחית, ולא חשוב לחפש את פשרו. גם אם אין האדם משיג כלל את משמעות קיומו – אפשר היה לכאורה בכל זאת לקבל את החיים בפשטות ובהשלמה מבלי שהספק יכרסם בתודעתו. אולי ההצמדות לעושרו של הרגע ולעושר פרטיו עשויה אולי להיות התשובה האפשרית לתחושות של חוסר התכלית והמשמעות.

האדם, מלבד ההחמצה שהחמיץ באורח חייו העלוב, החמיץ גם את הטבע שיכול היה להיזון מפרותיו ולא רק מיופיו הקסום. (עבודת תואר דוקטור, כספי, עמ' 122).

רק נוכח המוות עולות בתודעתו של הזקן האפשרויות המוחמצות שהיקום בכל זאת מזמן לאדם, לו רק היה יודע ומסוגל לנצלן.

זאת ועוד, האדם יכול לתת ולקבל יותר גם ביחסיו עם הזולת. למה לא ריחם כל חייו על אישתו אפילו פעם אחת? "שואל הזקן את עצמו לאחר מותה. הוא מבין עד כמה קל היה בעצם לנהוג אחרת ואינו מבין מה מנע זאת ממנו כל אותן שנים משותפות.

השינוי מתמש, אך באיחור ואת המגע והחמלה מקבלת האם הצעירה שנושאת את תינוקה המת בזרועותיה. האם יש כאן אולי נימה של ליגלוג על התזמון המאוחר. מה יועיל המגע ומה תועיל החמלה לאם הצעירה שעולמה חרב עליה במין מוות גרוטסקי איום שארע לתינוקה?

או אולי חש לוין אמפתיה אל האדם, שאינו מסוגל להחליץ מהמעגל הכפוי שבתוכו הוא נע. ניכר, שקיימת מידה של השלמה עם טיבו של הקיום כמות שהוא, והכרה שהאדם יכול להפוך את תנאי חייו לנסבלים הרבה יותר לולא משהו פנימי ומהותי בתוכו מונע זאת. ההחמזה של האדם בחייו, ע"פ המחזה "אשכבה", היא תולדה של מעין שגגה גורלית נוסח הטרגדיה הקלאסית.

צ'כוב מתאר את הטבע שלוש שנים לאחר מות התינוק כך: "...בחלונות פורח כבעבר הגראניום וכל מה שהתרחש לפני שלוש שנים בבית ציבוקין ובחצרו כבר נשתכח כמעט מלב. ("בבקעה", עמ' 40). הזוועה והאטימות חוברים כאן יחדיו.

כדוגמא לדרך טיפולו של לוין בטקסט הצ'כובי כפי שהשתלב בעלילת המחזה בחרתי בסיפור "כינורו של רוטשילד", בתרגומה של לאה גולדברג, המהווה את השלד העלילתי של המחזה. נשמרת נאמנות גבוהה לטקסט המקורי, הן מבחינת הרקמה העלילתית והן מבחינה לשונית. מה שמעניין במיוחד הוא היותור שעשה לוין על הכינור שיעקוב, גיבור הסיפור, נהג לנגן בו בחתונות, וכפועל יוצא מויתור זה, נעדרת מתוך המחזה כל אפיזודת הסיום של הסיפור. (עבודת דוקטור, ז. כספי, עמ' 216).

הסיפורים של צ'כוב הועברו – הוענקו ללוין והוא העבירם לקהל הצופים באמצעות המחזה. המרה אחרת אמנם מתקיימת בסיפור כאשר כינורו של יעקוב ניתן לרוטשילד. כה חזק מוטיב זה, שצ'כוב מכנה את סיפורו "כינורו של רוטשילד" (ועוד בשם יהודי

מובהק) ולא "כינורו של יעקוב".

מסתתר כאן רעיון לדעתי שהכינור ניתן כירושה והחשוב הוא שלאחר מותו של יעקוב יהיה

רכושו של רוטשילד, משום כך השם הוא כפי שהוא.

אפשר להניח כשמנסים לסכם ש לויין אינו מעוניין לשלוח את קהלו הביתה מטוהר ומרוצה, אינו רוצה שנקבל אישור אינטלקטואלי לראציונליות, לסדר ולחוקיות של העולם ונהליו.

הוא מדהים ומזעזע אותנו נוכח האבסורדיות, חוסר הפשר והטעם של הקיום. יחד עם זאת עובר הצופה חוויה רגשית ותבונית בתיאטרון של לויין, שהיא אלטרנטיבית לקתרזיס האריסטוטלי. ההחמצה של האדם בחייו, ע"פ "אשכבה", היא תולדה של מעין טעות גורלית נוסח הטרגדיה הקלאסית, שמקורה בפגם פאטלי, ולויין מגיע בו, לדעתי, לכלל אותו פיוס סופי המצוי בכל טרגדיה.

ביבליוגרפיה:

- (1) יורן, נועם "המילה הארוטית", תל-אביב, הקיבוץ המאוחד. 2003
- (2) יערי, נורית ולוי, שמעון " עורכים. "חנוך לוין, האיש עם המיתוס באמצע" תל-אביב., הקיבוץ המאוחד. 2004
- (3) כספי, זהבה "המרחב הצר, סובייקט, זהות וקיום בדרמה של חנוך לוין". חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה. האוניברסיטה העברית בשנת תשכ"ב/ 2001
- (4) לוי, שמעון " בקט ולוין". "תיאטרון". ת"א. מרץ 2000
- (5) צ'כוב, אנטון סיפורים: "בבקעה", תרגום: נילי מירסקי "יגון" ו"כינורו של רוטשילד", תרגום: לאה גולדברג, ההדיר מחדש: חיים פלג.
- (6) קינר, גד "נוכחותם, עיבודם, איבודם ושלילתם של יסודות נוף א"י ביצירות חנוך לוין. "עלי שיח", ת"א. הקיבוץ המאוחד. חורף תשס"ג/2002